

راهکارهای بازشناسی دو «علی بن حسان» در اسناد احادیث

سیداحمد موسوی پور^۱جمال الدین حیدری فطرت^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۴/۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۷/۹

چکیده:

با واکاوی میراث کهن حدیثی و رجالی شیعه، با دوراوی به نام «علی بن حسان» مواجهیم: «علی بن حسان هاشمی» و «علی بن حسان واسطی»؛ یکی با یادکردی ویژه چون: «ثقة ثقة» مورد اعتماد قلمداد شده و دیگری با یادکردهای مخرب چون: «ضعیف جداً» و «غال»، روایاتش نپذیرفتنی اعلام شده است. این پدیده، تمییز و جداسازی مصادیق این عنوان مشترک را در اسناد حدیث، بر پایه راهکارهای اطمینان بخش، ضروری می نماید. برای این منظور، پس از اثبات تعدد این دوراوی (برخلاف نگره شیخ صدوق)، با بهره گیری از منابع رجالی، فهرستی و نیز اسناد احادیث، به گردآوری راهکارهای تمییز مشترکات پرداخته شد. از آن جایی که هر دو علی بن حسان در طبقه ای تقریباً مشترک قرار دارند و نمی توان تنها بر پایه تخمین محدوده زندگی، به بازشناسی طبقه روایی ایشان پرداخت، طبقه شناخت دقیق دوراوی بر پایه ارتباط با ائمه علیهم السلام و توجه به مشایخ و روایت گران ایشان، در دستور کار بعدی این نوشتار قرار گرفته است. حل اسناد مشکل برخی کتب حدیثی - که پیاده سازی راهکارهای گردآوری شده را با درنگ بیشتری روبه رو می سازد - آخرین بخش از مقاله را به خود اختصاص داده است.

کلیدواژه ها: علی بن حسان هاشمی، علی بن حسان واسطی، تمییز مشترکات، طبقه روایی، اسناد مشکل.

۱. دانش پژوه سطح چهار رشته رجال الحدیث، مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام قم.

۲. مدرس مؤسسه معارف اهل بیت علیهم السلام، حوزه علمیه قم.

درآمد

تمییز و جداسازی عناوین مشترک راویان، یکی از وظایف و کارایی‌های دانش رجال است. برپایه نظام اعتبارسنجی سندمحور، ناموفق بودن در این مهم، تداخل احکام راویان را در پی داشته، ممکن است سبب معتبرشمردن احادیث غیرقابل پذیرش و بی اعتبار شدن احادیث مقبول شود. با واکاوی میراث کهن حدیثی و رجالی شیعه، با دوراوی با نام «علی بن حنّان» با فاصله شخصیتی فراوان مواجهیم: «علی بن حنّان هاشمی» و «علی بن حنّان واسطی»؛ یکی با یادکردی ویژه چون: «ثقة ثقة»^۱ مورد اعتماد قلمداد شده و دیگری با یادکردهای مخرب چون: «ضعیف جداً»^۲ و «غالی»^۳ روایاتش نپذیرفتنی اعلام شده است. جالب، آن که هر چند منابع رجالی کهن، چون اختیار الرجال کشی،^۴ الفهرست نجاشی^۵ و الرجال ابن غضائری،^۶ به گاه یادکرد از عنوان «علی بن حنّان»، به تعدّد مصادیق این عنوان تصریح کرده، توصیفات بسیار متفاوتی را برای هر کدام بیان داشته‌اند، ولی در برخی منابع متقدم حدیثی،^۷ تنها از یک علی بن حنّان، یاد شده است: «علی بن حنّان واسطی». از این رو لازم است در آغازین گام پژوهش، به حل این پرسش پرداخته، تعدّد مصادیق این عنوان راوی را به اثبات برسانیم.

هر چند که فرایند «تمییز عناوین مشترک راویان» یکی از مباحث اصلی «سندشناسی» در دانش رجال است که در کتاب‌های آموزشی و تحلیلی و نیز پژوهش‌های این وادی، مورد بحث قرار گرفته، ولی آن چه که به این مقاله امتیاز خاصی بخشیده، این ویژگی‌هاست: ۱. این نوشتار، به دلیل مخالفت‌های برخی محدثان متقدم، رسالت آغازین خود را نقد انگاره یگانه‌پنداری دو علی بن حسان دانسته و بدان پرداخته است؛

۲. راهکارهای ارائه شده مرسوم جهت تمییز مشترکات، به دلیل اشتراک نسبی در طبقه

۱. رجال ابن الغضائری، ص ۷۷، ش ۸۸.

۲. رجال النجاشی، ص ۲۵۱، ش ۶۶۰.

۳. رجال ابن الغضائری، ص ۷۷، ش ۸۸.

۴. رجال الکشی، ص ۴۵۱ و ۴۵۲، ش ۸۵۱.

۵. رجال النجاشی، ص ۲۵۱، ش ۶۶۰.

۶. رجال ابن الغضائری، ص ۷۷، ش ۸۸.

۷. به عنوان نمونه رک: من لا یحضره الفقیه، ج ۳، ص ۵۶۱؛ الأمالی (صدوق)، ص ۱۴۲، ۵۵۴، ۵۷۰، ۶۰۶؛ التوحید، ص ۳۲۹.

این دو راوی و نیز وقوع تصحیفات سندی و اشتباهات محدثان، توان پاسخ‌گویی کامل به تمییز این عنوان مشترک را ندارد؛

۳. تحلیل واقع‌بینانه متون کهن رجالی، مبتنی بر فضای اختصاصی حاکم بر هر کتاب؛

۴. بهره‌گیری از ابزارهایی نو، چون طرق کتاب‌های هردو علی بن حسان و تطبیق آن بر اسناد حدیثی؛

۵. تخمین دقیق دوره زندگی (تولد و وفات) دو علی بن حسان و ترسیم طبقه‌روایی این دو؛

۶. حل اسناد مشکل و مشتبه در کتب اربعه حدیثی شیعه.

از این رو می‌توان گفت که راهکارهای ارائه شده در این اثر، تا اندازه‌ای واقع‌نما و قابل اطمینان است که برپایه آن‌ها می‌توان حتی به کشف تصحیفات اسناد و حل آن‌ها نیز دست یافت.

«علی بن حسان» نامی مشترک برای دو راوی نام‌آشنا

در منابع حدیثی متقدم شیعه، شیخ صدوق (م ۳۸۱ق) و پدرش علی بن بابویه (م ۳۲۹ق) را می‌توان یافت که در اسناد حدیثی خویش، تنها علی بن حسان واسطی را نامبردار شده، گویی باوری به وجود علی بن حسان هاشمی ندارند. علی بن بابویه در کتاب الامامة و التبصرة، در دو سندی که تنها امکان حضور علی بن حسان هاشمی فراهم است،^۱ از عنوان «واسطی» یاد کرده است. همچنین شیخ صدوق در مشیخه کتاب من لایحضره الفقیه، تنها از «علی بن حسان واسطی» نام برده^۲ و مسیری را تا علی بن حسان هاشمی یادآور نشده است. این باور تا جایی است که در این کتاب و دیگر کتاب‌های حدیثی خویش، حتی اسناد ویژه علی بن حسان هاشمی را - که به عمویش عبدالرحمن بن کثیر منتهی می‌شود - نیز به علی بن حسان واسطی منتسب می‌داند.^۳

۱. سند اول: سَعْدٌ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُوسَى الْخَثَّابِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ (الامامة و التبصرة من الحيرة، ص ۴۷).

سند دوم: حَمْرَةُ بْنُ الْقَاسِمِ، قَالَ: حَدَّثَنَا بَكْرُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ حَبِيبٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا تَمِيمُ بْنُ بَهْلُولٍ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَسَّانِ الْوَاسِطِيُّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ الْهَاشِمِيِّ (همان، ص ۵۱).

۲. رک: من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۷۴ و ۵۳۱.

۳. به عنوان نمونه صدوق در مشیخه خود طریق به عبد الرحمن بن کثیر را چنین می‌آورد: وما كان فيه عن عبد الرحمن بن كثير الهاشمي فقد رويته عن محمد بن الحسن - رضي الله عنه - عن محمد بن الحسن الصفار، عن علي بن حسان الواسطي عن عمه عبد الرحمن بن كثير الهاشمي (رک: من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۴۷۴. همچنین رک: همان، ج ۳، ص ۵۶۱؛ الأمالي (صدوق)، ص ۱۴۲، ۵۵۴، ۵۷۰، ۶۰۶؛ التوحيد، ص ۳۲۹).

نامبردار نشدن از عنوان علی بن حسان هاشمی در اسناد هیچ‌کدام از کتاب‌های صدوق، نشانه دیگری بر درستی این ادعاست. توجه افزون به طریق شیخ صدوق در مشیخه کتاب من لایحضره الفقیه، از آن رو قابل تأمل است که وی به طریق هردو علی بن حسان واسطی و هاشمی پرداخته، در حالی که تنها از علی بن حسان واسطی یاد کرده است.

و ما کان فیه عن علی بن حسان فقد رویتہ عن محمد بن الحسن علیه السلام عن محمد بن الحسن الصفار، عن علی بن حسان الواسطی؛ و رویتہ عن أبی علیه السلام عن سعد بن عبد الله، عن الحسن بن موسی الخشاب، عن علی بن حسان الواسطی.^۱

هر چند گمانه تصحیف و اشتباهات نوشتاری نسخه‌های کتاب، می‌تواند توجیهی برای این گونه اشتباهات در اسناد احادیث صدوقین باشد، ولی با توجه به فراوانی کاربری‌های آن در منابع این دو محدث بزرگ شیعه، نمی‌توان این گمانه را پذیرفت و باید ایشان را باورمند به تک‌مصدق بودن علی بن حسان دانست.^۲

بنابراین، در اولین گام پژوهش، با ارائه سه شاهد، به اثبات تعدد «علی بن حسان» می‌پردازیم:

شاهد اول. تصریح به تعدد علی بن حسان

دو نفر از دانشمندان متقدم رجالی شیعه، به متعدد بودن علی بن حسان، اشاره کرده، به «هاشمی» و «واسطی» بودن آن دو تصریح کرده‌اند؛ گئسی (م حدود ۳۴۰ق)، در نام‌گذاری مدخل خویش نیز به این دوگانگی تصریح کرده، مکالمه میان استاد خویش، عیاشی (م حدود ۳۰۰ق) و استادش، علی بن حسن بن فضال (م حدود ۲۸۵ق) را درباره شخصیت حدیثی دو علی بن حسان، این چنین گزارش می‌دهد:

فی علی بن حسان الواسطی و علی بن حسان الهاشمی.

قال محمد بن مسعود: سألت علی بن الحسن بن علی بن فضال: عن علی بن حسان؟

قال: عن أيهما سألت؟ أما الواسطی: فهو ثقة وأما الذی عندنا: یروی عن عمه عبد

الرحمن بن کثیر فهو کذاب و هو واقفی ایضا لم یدرک أبا الحسن موسی علیه السلام.^۳

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۵۳۱. با توجه به گام‌های بعدی این پژوهش، طریق اول، به علی بن حسان واسطی منتهی شده و طریق دوم، از آن علی بن حسان هاشمی است.

۲. در پاسخ به این پرسش، که چرا شیخ صدوق دچار چنین اشتباهی شده و هردو طریق را برای علی واسطی به کار برده، می‌توان چنین پاسخ داد که طریق دو علی بن حسان، شباهت‌هایی با هم دارند و این شباهت‌ها از سویی و یکسان بودن نام دو علی بن حسان و اشتراک این دو، در طبقه روایی‌شان از سوی دیگر، صدوق را دچار چنین اشتباهی کرد.

۳. رجال الکشی، ص ۴۵۱ و ۴۵۲، ش ۸۵۱.

طبق گواهی علی بن حسن بن فضال از فقهای ثقة^۱ و راوی شناسان خبره^۲ شیعه، دوراوی به نام علی بن حسان داریم که از حیث شخصیت حدیثی نیز فاصله فراوانی دارند. برپایه این عبارت، علی بن حسن بن فضال، ملاک تشخیص علی بن حسان هاشمی در اسناد را، روایت گری وی از عمویش عبدالرحمن بن کثیر دانسته است.

ابن غضایری (م حدود ۴۰۰ق) دیگر دانشمند رجالی متقدم، در بخش های برجا مانده از کتاب الضعفاء وی، ابتدا به معرفی و شخصیت شناسی علی بن حسان هاشمی پرداخته، وی را تضعیف می کند:

علی بن حسان بن کثیر، مولی ابی جعفر الباقر (ع)، ابوالحسن روی عن عمه عبد الرحمن. غالٍ ضعیف. رأیت له کتاباً سَمَّاهُ تَفْسِیرَ الْبَاطِنِ، لَا یَتَعَلَّقُ مِنَ الْإِسْلَامِ بِسَبَبٍ. وَ لَا یُرَوِّی إِلَّا عَنْ عَمِّهِ.

ابن غضایری، بلافاصله پس از این کلام، به دلیل امکان اشتباه مخاطبان خود، یادکرد علی بن حسان دیگری را با لقب «واسطی» پیش کشیده، وی را «ثقة ثقة» معرفی می کند: وَ مِنْ أَصْحَابِنَا: عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ الْوَاسِطِيُّ: ثِقَةٌ ثِقَةٌ.^۳

با توجه به تفاوت عبارت پردازی و همچنین نوع داده های راوی شناسانه ابن غضایری در مقایسه با الرجال کشی، دور از ذهن می نماید که مصدر ابن غضایری، کتاب کشی باشد.

شاهد دوم. اختصاص دو مدخل مستقل با ترجمه هایی متفاوت در منابع اصلی رجال نجاشی (م ۴۵۰ق)، هنگام چینش مؤلفان شیعی، از دو علی بن حسان یاد کرده است و برای هریک، مدخلی مستقل و طریق کتابی متفاوت، فراز آورده است. نجاشی در مدخل ۶۶۰ از کتاب خویش، ابتدا معرفی «علی بن حسان هاشمی» را در دستور کار قرار داده، چنین می نگارد:

علی بن حسان بن کثیر الهاشمی، مولی عباس بن محمد بن علی بن عبد الله بن العباس ضعیف جداً، ذکره بعض أصحابنا فی الغلاة فاسد الاعتقاد، له کتاب تفسیر الباطن تخیط کله.^۴

۱. فهرست الطوسی، ص ۲۷۲، ش ۳۹۲.

۲. رجال النجاشی، ص ۲۵۷، ش ۶۷۶. این نکته نیز قابل توجه است که نجاشی در شمار تألیفات وی، از «کتاب الرجال» نیز یاد کرده است.

۳. رجال ابن الغضائری ص ۷۷، ش ۸۸.

۴. رجال النجاشی، ص ۲۵۱، ش ۶۶۰.

همو، در صفحات بعد و در مدخل ۷۲۶، این بار، «علی بن حسان واسطی» را مورد پردازش قلم خویش قرار داده، می‌نویسد:

علی بن حسان الواسطی أبوالحسین القصیر المعروف بالْمُنَمَّس، عَمَرُ أَكْثَرِ مَنْ مِائَةِ سَنَةٍ، وَكَانَ لَا بَأْسَ بِهِ. رَوَى عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام رَوَى عَنْهُ حَدِيثُهُ فِي سَعْدَانَ بْنِ مُسْلِمٍ. لَهُ كِتَابٌ يَرْوِيهِ عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا. أَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ: حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ.^۱

تفاوت فراوان داده‌های راوی شناسانه نجاشی درباره این دو راوی؛ از جمله: هویت، طبقه و توصیفات کاربردی، خود شاهی دیگری بر مشترک نبودن مصداق این دو راوی است. شیخ طوسی (م ۴۵۰ ق) در کتاب الفهرست نیز همین رویه را پیش گرفته، ابتدا به معرفی علی بن حسان واسطی می‌پردازد:

علی بن حسان الواسطی. لَهُ كِتَابٌ. أَخْبَرَنَا بِهِ عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَبِي الْمَفْضَلِ، عَنْ ابْنِ بَطَّةٍ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ.^۲

جالب آن‌که شیخ طوسی در انتهای کتاب و در باب یاء، از علی بن حسان واسطی، به اشتباه با عنوان «یعلی بن حسان الواسطی» یاد کرده و چنین توصیف کرده است:

لَهُ رَوَايَاتٌ. أَخْبَرَنَا بِهَا ابْنُ أَبِي جَدٍ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ (بْنِ الْوَلِيدِ)، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ، عَنْ يَعْلَى بْنِ حَسَّانٍ.^۳

سپس به ترجمه علی بن حسان هاشمی پرداخته، چنین می‌نویسد:

علی بن حسان الهاشمی (مولى لهم). لَهُ كِتَابٌ. أَخْبَرَنَا ابْنُ أَبِي جَدٍ عَنْ ابْنِ الْوَلِيدِ عَنْ الصَّفَّارِ وَ الْحَسَنِ بْنِ مَتِيلٍ جَمِيعاً، عَنْ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْكُوفِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ الْهَاشِمِيِّ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ.^۴

در گزارش‌های شیخ نیز شاهد تفاوت طریق در یادکرد هریک از این دو راوی هستیم. بنابراین، شیخ طوسی و نجاشی علاوه بر اختصاص دادن مدخلی مستقل، تصریح به تفاوت

۱. همان، ص ۲۷۶، ش ۷۲۶.

۲. فهرست الطوسی، ص ۲۷۴، ش ۳۹۴.

۳. همان، ص ۵۱۴، ش ۸۲۰.

۴. همان، ص ۲۸۶، ش ۴۲۸.

در القاب هریک می‌کنند؛ یکی را با لقب واسطی و دیگری را با لقب هاشمی یاد کرده‌اند. نکته قابل توجه آن‌که شیخ طوسی، مسیر دریافت کتاب علی بن حسان واسطی را فهرست ابن بَظَه شناسانده، در حالی که مسیر دریافت کتاب علی بن حسان هاشمی، فهرست ابن ولید است. این نکته، افزون بر نکته مورد اشاره، نشان‌گر تفاوت مصادر فهرستی شیعه پیش از شیخ طوسی و نجاشی درباره این دوراوی نیز است.

شاهد سوم. توجه به تعاملات حدیثی پرتکرار

تعاملات حدیثی متفاوت، که در قالب رابطه «شیخ» (استاد) و «راوی» (شاگرد) در اسناد رخ می‌نماید، یکی از نشانه‌ها برای پی بردن به راویان متفاوت است. زمانی که به اسناد حدیثی دربردارنده «علی بن حسان هاشمی» و «علی بن حسان واسطی» می‌نگریم، روابط روایی متفاوتی را شاهدیم. برجسته‌ترین استاد علی بن حسان واسطی، «موسی بن بکر واسطی» است و از راویان وی می‌توان به سهل بن زیاد آدمی و احمد بن محمد بن خالد برقی اشاره کرد. در مقابل، علی بن حسان هاشمی، بنا بر تصریح ابن غضائری، تنها از محفل درسی عمویش «عبد الرحمن بن کثیر هاشمی» بهره برده است. از طرف دیگر، حسن بن موسی خشاب، یحیی بن زکریا لؤلویی و محمد بن اورمه نیز در زمره شاگردان وی به نامبردار شده‌اند. بنابراین، این دو علی بن حسان، در طبقه اساتید و راویان برجسته، اشتراکی ندارند که گویای تعدد ایشان است. در ادامه این پژوهش، به گاه پرداختن به دیگر قرائین بازشناسی این دو، از مؤلفه‌هایی یاد می‌شود که دلیل افزون بر تعدد این دو است.

در کتاب الرجال برقی، از اصول رجالی برجای مانده از قرن چهارم هجری، تنها با یک یادکرد از این دوراوی مواجهیم: «علی القصیر». همان‌گونه که در عبارت نجاشی آمد، القصیر، لقب علی بن حسان واسطی است. شاید در ابتدا این نکته به ذهن رسد که احمد بن عبدالله برقی نیز تنها به وجود یک علی بن حسان باور دارد، ولی با توجه به موضوع کتاب الرجال برقی که تنها راویان معصومان علیهم‌السلام است و دیگر محدثان و تلاش‌گران عرصه حدیث مورد پردازش قرار نگرفته‌اند، این شبهه به راحتی برطرف می‌شود؛ چه این‌که علی بن حسان واسطی، راوی امام صادق و امام جواد علیهم‌السلام است، ولی علی بن حسان هاشمی در طبقه راویان ائمه علیهم‌السلام نبوده است. این واقعیت در

کتاب الرجال شیخ طوسی نیز هویدا است. شیخ نیز تنها از علی بن حسان واسطی - که منطبق بر موضوع کتابش است^۱ - یاد می‌کند.^۲

راهکارهای تمییز مشترکات در بازشناسی دو راوی با نام علی بن حسان

با در نظر داشت این نکته - که هر دو راوی، روایت گتراث حدیثی قابل توجهی اند و فاصله فراوانی در وثاقت و ضعف برایشان یاد شده^۳ - اهمیت رفع اشتراک در اسناد دو چندان می‌شود. از این رو، راهکارهای جداسازی عنوان مشترک «علی بن حسان» و تطبیق آن بر این دو راوی پرنقش، مسیر بعدی این پژوهش خواهد بود.

راهکار اول. توجه به داده‌های منابع رجالی

مهم‌ترین داده منابع رجالی در بازشناسی علی بن حسان هاشمی، انحصار روایت‌گری وی از عمویش عبد الرحمن بن کثیر است. این واقعیت در دو گزارش در منابع اصلی رجال منعکس شده است. علی بن حسن بن فضال (م اواخر قرن سوم) بر پایه گزارش کثی، قرینه بازشناسی این دو علی بن حسان را همین واقعیت برمی‌شمرد:

وأما الذی عندنا یروی عن عمّ عبد الرحمن بن کثیر.^۴

ابن غضایری (متوفای اوایل قرن پنجم هجری) نیز در مقام شناسایی این دو راوی، از همین نشانه بهره برده است:

علی بن حسان بن کثیر... ولا یروی الا عن عمّه.^۵

راهکار دوم. مشایخ و روایت‌گران متفاوت در اسناد

با توجه به اطلاعات برگرفته شده از اسناد احادیث و طرق کتب، شاهد جمعی از مشایخ و

۱. شیخ طوسی در مقدمه الرجال، ص ۱۷، این گونه به موضوع کتاب خویش پرداخته است: «فإني قد أجبیت إلى ما تکرر سؤال الشیخ الفاضل فیہ من جمع کتاب یشتمل علی أسماء الرجال الذین رووا عن رسول الله ﷺ و عن الأئمة ﷺ من بعده إلى زمن القائم ﷺ».

۲. پردازش چندگانه شیخ طوسی به علی بن حسان واسطی، در طبقه اصحاب الصادق و الجواد ﷺ از یک سو و یادکرد وی در «باب من لم یرو عن الأئمة ﷺ» با عنوان «یعلی بن حسان الواسطی، روی عنه الصفار» خود، گمانه غفلت شیخ را در ذهن می‌اندازد.

۳. گفتنی است که در پژوهشی مستقل از همین قلم، با عنوان «علی بن حسان؛ تحلیل و نقد تضعیفات، گردآوری نشانه‌های اعتماد»، وثاقت این راوی نیز به اثبات رسیده است.

۴. رجال الکشی، ص ۴۵۲، ش ۸۵۱.

۵. رجال ابن الغضائری، ص ۷۷، ش ۸۸.

روایت گران هریک از این دو راوی هستیم که کاملاً متفاوت با یکدیگرند. برای استفاده از این راهکار باید تنها از داده‌های مستحکمی چون: تصریح به لقب «واسطی» یا «هاشمی» در اسناد روایات و نیز توجه به روایت‌گری از عبد الرحمن بن کثیر توجه کرد.

در این بخش، از اسنادی می‌توان بهره برد که گویای روابط روایی پرتکرار بین دو علی بن حسان و مشایخ و روایت‌گران‌شان باشد. همان گونه که گذشت، تنها استاد علی بن حسان هاشمی، عمویش عبد الرحمن بن کثیر است. به جز تصریح منابع اصلی رجال، داده‌های برآمده از اسناد روایات نیز گویای این واقعیت است.^۱ از روایت گران او می‌توان به: حسن بن موسی خُشّاب، حسن بن علی کوفی، محمد بن اورمه قمی و یحیی بن زکریا لؤلؤیی اشاره کرد.^۲ در مقابل، اصلی‌ترین استاد علی بن حسان واسطی را می‌توان موسی بن بکرواسطی و علی بن عطیه حنّاط دانست. روایت‌گرانی چون: محمد بن حسن صفار، احمد بن محمد بن خالد برقی و سهل بن زیاد، از روایت گران برجسته وی به شمار می‌آیند. جدول زیر، گویای این روابط برجسته است:

روایت‌گر	شیخ
حسن بن موسی خشاب محمد بن اورمه یحیی بن زکریا لؤلؤیی	→ علی بن حَسَن هاشمی ← عبد الرحمن بن کثیر هاشمی
محمد بن حسن صفار احمد بن محمد بن خالد برقی سهل بن زیاد	→ علی بن حَسَن واسطی ← موسی بن بکرواسطی علی بن عطیه حنّاط

راهکار سوم. تصریح به لقب «هاشمی» و «واسطی» در اسناد

منابع حدیثی در برخی موارد، از لقب‌های مشهور دو علی بن حسان، برای تمییز بین این

۱. از دیگر راویانی که علی بن حسان هاشمی در طریق به کتاب او قرار گرفته است، محمد بن عوام الخلقانی راوی امام صادق علیه السلام است (رک: رجال النجاشی؛ ص ۳۵۶)؛ اما با کنار هم نهادن گزارش ابن غضائری که علی بن حسان را تنها راوی عمویش معرفی می‌کند و توجه به روایت‌گری علی بن حسان هاشمی از محمد بن عوام، شاید بتوان گفت این داده (لا یروی الا عن عمه) ناظر به پیشینه روایات علی بن حسان است.

۲. در پایان‌نامه‌ای با نام «بازخوانی تضعیفات علی بن حسان هاشمی در پرتو بازایی کتاب وی» (بخش دوم) به تفصیل در مورد هریک از این راویان سخن به میان آمده است.

دو راوی استفاده کرده‌اند.^۱ برقی در کتاب المحاسن خود، در پاره‌ای از موارد، تصریح به لقب الواسطی کرده^۲ و ابن قولویه در کامل الزیارات، تنها یک بار از وصف الهاشمی و یک بار از وصف الواسطی بهره گرفته است.^۳

گفتنی است که در اسناد علی بن حسان هاشمی، با توجه به استحکام قرینه حضور عمویش عبدالرحمن، مؤلفان کتاب‌های حدیثی شیعه، معمولاً نیازی به یادکرد لقب الهاشمی برای وی نیستند.^۴

راهکار چهارم. تفاوت اسناد صاحبان کتب حدیثی به دو علی بن حسان

تمرکز بر سندهای منابع حدیثی‌ای که از میراث هر دو علی بن حسان در کتب خویش بهره جسته‌اند، نیز می‌تواند ما را در تمیز این دو راوی یاری رساند. احمد برقی (م ۲۸۰ ق) در کتاب المحاسن، از هر دو راوی نقل روایت کرده؛ از علی واسطی بدون واسطه و از علی هاشمی با واسطه ابوشمینه یاد کرده است:

عَنْهُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ مُوسَى بْنِ بَكْرِ، عَنْ زُرَّارَةَ ...^۵

عَنْهُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ مُوسَى بْنِ بَكْرٍ ...^۶

در این دو سند، تصریح به لقب، حضور موسی بن بکر و نقل بی‌واسطه مؤلف کتاب (احمد برقی) نشان‌گر بازشناسی علی واسطی است. در مقابل، در نمونه سند زیر، حضور عبدالرحمن بن کثیر و نقل با واسطه مؤلف کتاب، هاشمی بودن علی بن حسان را رهنمون است:

عَنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ.^۷

۱. در کتاب الکافی، هیچ‌گاه برای دو علی بن حسان، از لقب ایشان یاد نشده است. تنها در یک سند به لقب علی بن حسان هاشمی پرداخته که آن هم به اشتباه، به علی بن حسان واسطی تصحیف شده است: عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ (الکافی، ج ۵، ص ۵۰۳). گفتنی است که این تصحیف، در کتاب الکافی چاپ دارالحدیث مورد تصریح قرار گرفته است.

۲. رک: المحاسن، ج ۱، ص ۲۰۴، ح ۵۳؛ ج ۱، ص ۲۲۱، ح ۱۳۲؛ ج ۱، ص ۲۶۳، ح ۳۳۲؛ ج ۲، ص ۳۳۲، ح ۹۸.

۳. رک: کامل الزیارات، ص ۱۲۲، ح ۴؛ ص ۲۹۹، ح ۴.

۴. این اتفاق، تنها در چهار سند، آن هم نه در کتب اربعه حدیثی، افتاده است (رک: کامل الزیارات، ص ۱۲۲، ح ۴؛ المزار (مفید)، ص ۲۷، ح ۲؛ المزار الکبیر، ص ۳۴۱، ح ۳؛ فلاح السائل، ص ۲۵۷).

۵. المحاسن، ج ۱، ص ۲۲۱، ح ۱۳۲.

۶. همان، ج ۲، ص ۴۶۴، ح ۴۲۹. همچنین: رک: همان، ج ۱، ص ۲۶۳، ح ۳۳۲؛ ج ۲، ص ۳۳۲، ح ۹۸؛ ج ۱، ص ۲۰۴، ح ۵۳.

۷. همان، ج ۱، ص ۴۵، ح ۶۱.

ویژگی نقل بی واسطه احمد برقی از علی واسطی تا جایی است که در بازشناسی علی بن حسان در اسناد دیگر کتاب‌های حدیثی، چون الکافی نیز می‌توان از آن بهره جست. سند زیر، نمونه‌ای از حضور علی واسطی است:

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ.^۱

کتاب بصائر الدرجات نیز از هر دو راوی بهره برده و یاد کرده است. محمد بن حسن صفار (م ۲۹۰ق) نیز همچون احمد برقی از علی بن حسان واسطی بدون واسطه و از علی بن حسان هاشمی با دو واسطه نقل کرده است. برای نمونه، سند زیر که چهارده بار در بصائر الدرجات یاد شده، نشان‌گر حضور علی بن حسان هاشمی است:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُوسَى، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُوسَى، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ.^۲

صفار به علی بن حسان واسطی، چنین سندی را یادآور شده است:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ، عَنْ مُوسَى بْنِ بَكْرِ، عَنْ حُمْرَانَ...^۳

از این روست که اسناد زیر - که حضور بی واسطه علی بن حسان را نسبت به مؤلف کتاب نشان می‌دهد - حمل بر علی واسطی می‌شود:

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ، حَدَّثَنِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الرَّيَّاحِيُّ، عَنْ أَبِي الصَّامِتِ الْخُلَوَانِيِّ.^۴

حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ عَطِيَّةَ الزِّيَّاتِ.^۵

حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَسَّانٍ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ هَارُونَ الزِّيَّاتِ.^۶

کارایی این راهکار تا جایی است که هر چند شیخ صدوق، هر دو علی بن حسان را یکی پنداشته، ولی دو گونه بودن اسناد و طرق ایشان به میراث دو علی بن حسان، به راحتی قابل شناسایی است؛ برای نمونه، در طریق صدوق به علی بن حسان در مشیخه من لایحضره

۱. الکافی، ج ۲، ص ۳۲۰، ح ۱.

۲. بصائر الدرجات، ج ۱، ص ۱۷، ح ۱۲.

۳. همان، ج ۱، ص ۳۲۰، ح ۴.

۴. همان، ج ۱ ص ۴۱۵، ح ۳.

۵. همان، ج ۱ ص ۱۹، ح ۱.

۶. همان، ج ۱، ص ۲۴۰، ح ۲۱.

الفقیه، طریق اول با روایت گری صفار، قابل انطباق بر علی واسطی و طریق دوم با روایت گری حسن بن موسی خثاب، منحصر در علی هاشمی است.^۱

راهکار پنجم. انطباق سند حدیث بر طریق کتاب

یکی از راهکارهای کارآمد تمییز عناوین مشترک راویان، تطابق بخشی از سند روایت با طریق کتاب راوی در منابع فهرستی است. در فهرست‌های طوسی و نجاشی، راوی کتاب عبدالرحمن بن کثیر، علی بن حسان هاشمی است که در بسیاری از اسناد شاهد آن هستیم.^۲ از دیگر سویی، راوی کتاب علی بن حسان واسطی، محمد بن حسن صفار یاد شده است؛ حال آن که صفار، در طریق کتاب علی بن حسان هاشمی، با واسطه جای گرفته است.^۳ این جای‌گیری در طرق فهرستی، قابل انطباق بر اسناد حدیث است. با کنار هم نهادن این پنج راهکار در تمییز بین این دو راوی، می‌توان در بیشینه اسناد منتهی به علی بن حسان، به مصداق آن پی برد.

طبقه‌شناخت دو علی بن حسان

پیش از آغاز بیان مؤلفه‌های طبقه‌یابی علی واسطی و علی هاشمی، یادکرد این نکته لازم است که برپایه روایت‌گری علی واسطی از موسی بن بکرو روایت‌گری علی هاشمی از عبدالرحمن بن کثیر - که هر دو از شاگردان امام صادق (ع) به حساب می‌آیند - می‌توان این دو علی را در طبقه اصحاب اجماع طبقه سوم، چون: ابن ابی عمیر، صفوان و بزندی دانست. بنابراین، هر دو علی در طبقه‌ای تقریباً مشترک قرار دارند و نمی‌توان تنها برپایه تخمین محدوده زندگی، به بازشناسی طبقه روایی ایشان پرداخت. در این گونه موارد، استخراج و تحلیل تعاملات حدیثی میان مشایخ و روایت‌گران، بیشترین کارایی را دارد که این مهم، در دستور کار بخش بعدی مقاله قرار می‌گیرد.

اول. روایت‌گری از ائمه (ع)

با توجه به قرینه‌هایی که در پی می‌آید، می‌توان گفت که از میان دو علی بن حسان، تنها

۱. رک: ابتدای همین نوشتار.

۲. فهرست الطوسی، ص ۳۱۱ ش ۴۷۵؛ رجال النجاشی، ص ۲۳۴، ش ۶۲۱.

۳. فهرست الطوسی، ص ۲۴۷، ش ۳۹۴ و ص ۲۸۶، ش ۴۲۸؛ رجال النجاشی، ص ۲۷۶، ش ۷۲۶.

علی واسطی، به صورت مستقیم از برخی ائمه علیهم السلام روایت داشته است:

۱. تصریح منابع رجالی متقدم

شیخ طوسی در کتاب الرجال، علی واسطی را با عنوان «علی القصیر» در اصحاب امام صادق علیه السلام و با عنوان «علی بن حسان الواسطی» در اصحاب امام جواد علیه السلام یاد کرده است. تعجب، آن که وی در بخش پایانی این کتاب (باب من لم یرو عن واحد من الأئمة علیهم السلام) از علی واسطی با عنوان تصحیف شده «یعلی بن حسان الواسطی» نام برده است.^۱ از دیگر سوی، نجاشی نیز در مدخل علی بن حسان واسطی، به روایت گری مستقیم علی واسطی از امام صادق علیه السلام تصریح کرده است.^۲

۲. اسناد حدیث

در میان منابع حدیثی شیعه، با چهار روایت مستقیم، علی واسطی از محضر سه امام همام: امام صادق،^۳ امام رضا^۴ و امام جواد علیهم السلام^۵ مواجه می شویم؛ حال آن که علی بن حسان هاشمی، با اشارت تعبیر «لایروی الا عن عمه» و نبود روایت مستقیم از ائمه علیهم السلام، چنین ویژگی ای را دارا نیست.

دوم. مشایخ

بر پایه داده های منابع رجالی و فهرستی، همان گونه که گذشت، علی بن حسان هاشمی، تنها از عمویش عبدالرحمن بن کثیر بهره گرفته است. در کنار این واقعیت و با توجه به برخی طرق جای گرفته در منابع فهرستی، می توان راوی دیگری را در زمره مشایخ علی هاشمی یافت: «محمد بن عوام خلقانی». نجاشی در مدخل محمد بن عوام، راوی کتابش را علی بن حسان - که همان علی هاشمی است^۶ - می داند:

۱. هر چند توجیهات فراوانی برای حل این دسته تعارض ها در رجال شیخ از سوی اندیشمندان رجال بیان شده، ولی شاید بتوان «غفلت شیخ» را دلیل این دوگانگی برشمرد (رک: بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، ص ۲۷۶).

۲. رجال النجاشی، ص ۲۷۶، ش ۷۲۶.

۳. نجاشی، پس از اشاره به طول عمر علی واسطی، به روایت گری وی از امام صادق علیه السلام و همچنین روایت مورد نظر چنین اشارت دارد: «روی عن أبي عبد الله علیه السلام روی عنه حدیثه فی سعدان بن مسلم» (همان).

۴. علی بن حسان عن الرضا علیه السلام قال: سئل أبي عن إثبات قبر الحسين علیه السلام فقال: صلوا فی المساجد حوله و یجزئ فی المواضع كلها أن تقول... (الکافی، ج ۴، ص ۵۷۸، ح ۲).

۵. فإنه حدثنی أبي، عن علي بن حسان، عن أبي جعفر علیه السلام قال: من حارب الله وأخذ المال وقتل، كان عليه أن يقتل و یصلب، ومن حارب وقتل ولم يأخذ المال... (تفسير القمی، ج ۱، ص ۱۶۷).

۶. توجه به این چند نشانه، هاشمی بودن این علی بن حسان را به اثبات می رساند: ۱. در تفسیر فرائد الکوفی (ص ۳۹۸)،

أخبرني أحمد بن عبد الواحد، قال: حدثنا علي بن حبشي بن قونی، قال: حدثنا حميد بن زياد، قال: حدثنا علي بن بزرج الحنّاط، قال: حدثنا علي بن حسان، عن محمد بن عوام بكتابه.

هر چند که علی بن حسان هاشمی را به عنوان راوی کتاب محمد بن عوام پذیرفتیم، ولی با توجه به واقعیت «لایروی الا عن عمه عبدالرحمن بن کثیر» و با در نظر گرفتن روابط روایی در اسناد روایات، می‌توان چنین ادعا کرد که این روایت‌گری از کتاب محمد بن عوام، انعکاس و بروزی در اسناد موجود در کتاب‌های حدیثی نداشته و رابطه «علی بن حسان، عن عبدالرحمن»، همچنان قرینه روشن و قطعی بر «هاشمی» دانستن علی بن حسان است. از دیگر سوی، در میان مشایخ علی واسطی در اسناد روایات، شاهد روایت‌گری وی از راویانی چون: موسی بن بکر واسطی با ۳۸ روایت،^۱ علی بن عطیه حنّاط با هفت روایت و از دیگر راویان دیگر چون ابو عبد الله ریاحی، جعفر بن هارون زیات و علی بن عقبه با تعداد اندکی روایت در منابع حدیثی موجود هستیم.

نقطه مشترک مشایخ هر دو علی بن حسان، شاگرد امام صادق علیه السلام بودن ایشان است.^۲ این امر، هر دو علی بن حسان را در طبقه شاگردان اصحاب الصادق علیه السلام قرار می‌دهد و از این رو، روایت علی واسطی از امام صادق علیه السلام تنها در گزارش یک حدیث (درباره سعدان بن مسلم)، نادر و موردی به حساب می‌آید.

علی بن بزرج از علی بن حسان هاشمی نقل روایت کرده است: جَعْفَرُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ يُوسُفَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ بُزْجٍ الْحَنَّاظُ، قَالَ: حَدَّثَنِي عَلِيُّ بْنُ حَسَّانَ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ، ۲. ابوغالب زرّاری در رساله خویش (ص ۱۷۵)، «→ علی بن بزرج را طریق به کتاب الاظله و کتاب فضل انا انزلناه عبدالرحمن بن کثیر معرفی کرده است: حدیثی به حمید بن زیاد، عن علی بن صالح، عن علی بن حسان، عن عبد الرحمن بن کثیر بکتاب الاظله و حدیثی حمید بالاسناد بفضل انا انزلناه. البته با توجه به رابطه ویژه «حمید بن زیاد» با «علی بن بزرج حنّاط» - که همان «علی بن ابی صالح» است - می‌توان پی به تصحیف در این سند برد. نجاشی (ص ۲۵۷، ش ۶۷۵) در مدخل علی بن ابی صالح چنین می‌نویسد: علی بن ابی صالح و اسم ابی صالح محمد یلقب بزرج... حنّاط... و قال حمید فی فهرسته: سمعت منه کتبا عدة منها: کتاب ثواب انا انزلناه [فی لیلۃ القدر] کتاب الاظله... از دیگر سوی، در همه منابع رجالی و فهرستی، تنها با یک «علی بن صالح» مواجه می‌شویم؛ شخصی که در باب من لم یرو عن الائمة علیهم السلام از کتاب الرجال شیخ طوسی، از وی یاد شده و تعبیر «یروی عن الصفار» درباره اش آمده است. ۳. در هیچ سندی، شاهد ارتباط علی بن بزرج با علی بن حسان واسطی نیستیم.

۱. این آمار، از بررسی همه منابع حدیثی شیعه، مندرج در نرم افزار جامع الاحادیث نسخه ۳٫۶ به دست آمده است.

۲. این نکته، از مدخل این راویان در منابع رجالی و فهرستی به راحتی به دست می‌آید.

سوم. روایت گران

روایت گران هر راوی را از دوراه می توان به دست آورد:
یک. طریق کتاب راوی یا مشایخ راوی در منابع فهرستی،
دو. اسناد روایات.

برپایه این دو مؤلفه، راویان زیر را می توان به عنوان روایت گران هر دو علی بن حسان

برشمرد:

روایت گران علی هاشمی		روایت گران علی واسطی	
نام	حضور	نام	حضور
حسن بن علی بن عبدالله بن مغیره	کتب فهرست	محمد بن حسن صفار	فهرست - اسناد
حسن بن موسی خشاب	اسناد حدیثی	احمد بن محمد بن خالد برقی	فهرست - اسناد
یحیی بن زکریا لؤلؤیی	اسناد حدیثی	سهل بن زیاد آدمی	اسناد حدیثی
محمد بن اورمه قمی	اسناد حدیثی	هارون بن مسلم بن سعدان	اسناد حدیثی
محمد بن علی ابوشمینه	اسناد حدیثی	ابراهیم بن هاشم قمی	اسناد حدیثی
محمد بن مفضل بن قیس	کتب فهرست	محمد بن حسین بن ابی الخطاب	اسناد حدیثی
سلمة بن خطاب	اسناد حدیثی	سلمة بن خطاب	اسناد حدیثی
علی بن حسن بن فضال	کتب فهرست	محمد بن احمد بن یحیی اشعری	اسناد حدیثی

در استخراج مشایخ و روایت گران این دو برپایه اسناد، بهره گیری از راهکارهای پنج گانه
تمییز مشترکات - که در صفحات پیش گذشت - مورد توجه بوده است.

تخمین محدوده زندگی

از آن جایی که حل برخی چالش های طبقه شناسی راوی، در پی تخمین محدوده زندگی (تولد و وفات) اتفاق می افتد، لازم است برپایه روابط روایی مستحکم، نسبت به این امر اقدام کرد.
گفتنی است اولین و شاید تنها رجالی شیعه که تخمین دوره زندگی راویان مشهور را در دستور کار خویش قرار داد، آیه الله بروجردی (م ۱۳۸۰ق) است که در مجموعه کتاب های ترتیب الاسانید، برپایه قراین تاریخی، رجالی و سندی، سال تولد و وفات راویان را تخمین زده است. از این رو، با توجه به شواهدی که در پی خواهد آمد، می توان محدوده زندگی هر دو علی بن حسان را تخمین زد:

شواهد گویای دوره زندگی علی بن حسان واسطی

۱. با توجه به تصریح نجاشی مبنی بر نقل یک روایت از امام صادق علیه السلام، همچنین یادکرد رجال برقی و رجال طوسی از او در شمار اصحاب الصادق علیه السلام، وی را می‌توان از یاران جوان آن امام به حساب آورد. با توجه به کمی روایت وی از آن امام، می‌توان تولدش را در حدود سال‌های ۱۲۰ تا ۱۲۵ دانست تا بتوان وی را در سال ۱۴۸ هجری (سال شهادت امام)، حدود ۲۵ ساله به حساب آورد.

۲. علی واسطی در زمره روایت‌گران اصحاب الصادق علیه السلام، همچون: موسی بن بکر، علی بن عطیه و علی بن عقبه قرار دارد؛ یعنی با اصحاب اجماع طبقه سوم - که وفات آن‌ها از ۲۱۰ تا ۲۲۴ رخ داده - هم طبقه است.

۳. دو روایت گرمهم وی یعنی: احمد بن محمد بن محمد بن خالد برقی، در سال‌های ۲۱۰ تا ۲۳۰ هجری^۱ و محمد بن حسن صفار، در سال‌های ۲۴۰ هجری به بعد، به منظور فراگیری احادیث کوفیان، وارد کوفه شده و در زمره روایت‌گران علی بن حسان واسطی قرار گرفته‌اند. این نکته رساننده آن است که علی واسطی، حداقل در حدود سال‌های ۲۳۰ تا ۲۴۰ زنده بوده است.

برآیند شواهد بالا ما را به این مطلب می‌رساند که ولادت علی واسطی در سال‌های ۱۲۰ تا ۱۲۵ و وفات وی در سال‌های ۲۳۵ تا ۲۴۰ رخ داده و از این روی، وی حدود ۱۱۰ تا ۱۲۰ سال عمر کرده است. کهن سال بودن وی و عمر بیش از صد ساله‌اش، نکته مورد تصریح نجاشی است: **عَمَّرَ أَكْثَرَ مِنْ مِائَةِ سَنَةٍ.**

شواهد گویای دوره زندگی علی بن حسان هاشمی

۱. جای‌گیری وی در رجال کشی در شمار اصحاب الکاظم علیه السلام و پیش از بخش «فی الواقفة» و نیز هم طبقه بودن روایت‌گران وی با روایت‌گران اصحاب اجماع طبقه سوم^۲، ما را به این سمت رهنمون می‌شود که وی هم طبقه با اصحاب اجماع طبقه سوم بوده که وفاتش

۱. این محدوده زمانی، با توجه به سال وفات مشایخ احمد برقی به دست آمده است. افرادی چون حماد بن عیسی در سال ۲۰۹ وفات کرده و برخی مشایخ دیگر وی چون حسن بن محبوب و حسن بن فضال در سال ۲۲۴ و علی بن اسباط در سال ۲۳۰ از دنیا رفته‌اند.

۲. جدای از این هم طبقگی، برخی روایت‌گران علی بن حشاش، از روایت‌گران اصحاب اجماع طبقه سوم هستند. راویانی چون: یعقوب بن یزید انباری از روایت‌گران ابن ابی عمیر، همچنین حسن بن علی کوفی از روایت‌گران عبدالله بن مغیره بجلی.

میان سال‌های ۲۱۰ تا ۲۲۴ هجری^۱ اتفاق افتاده است.

۲. بر فرض پذیرش وفات وی در سال‌های پس از ۲۱۰ هجری، اخذ حدیث طبقه محدثانی چون: ابراهیم بن هاشم، احمد اشعری، احمد برقی و محمد بن حسین بن ابی الخطاب از علی بن حسان هاشمی، ممکن خواهد بود؛^۲ در حالی که این گروه را نه در زمره روایت‌گران علی هاشمی، بلکه از راویان علی واسطی می‌یابیم. بنابراین، چاره‌ای جز تغییر سال وفات وی به حدود سال ۲۰۰ هجری نداریم. این حالت درباره یونس بن عبدالرحمن نیز جریان دارد؛ چه این که وی با وجود بودنش در دسته اصحاب اجماع طبقه سوم، از مشایخ محدثان نام‌آشنای بالا نبوده است. بر فرض پذیرش سال دویست هجری برای وفات وی، با لحاظ عمری حدود هفتاد سال، تولدش را می‌توان در حدود سال‌های ۱۳۰ حدس زد. قبول تولد وی در سال‌های پیش از این، امکان اخذ روایت از محضر امام صادق (ع) را برایش میسر خواهد کرد؛ در حالی که چنین اتفاقی نیفتاده است.

۳. اخذ یک واسطه‌ای احمد بن محمد بن خالد برقی و اخذ دو واسطه‌ای محمد بن حسن صفار، مؤید نکته بالاست.

۴. همان گونه که در ابتدای مقاله آمد، در رجال الکشی، دیدگاه علی بن فضال درباره طبقه وی چنین گزارش شده:

لم یدرک ابا الحسن موسی (ع).

پذیرش ظاهراً این عبارت، به معنای اندک متأخر بودن وی از اصحاب اجماع طبقه سوم است که برخلاف ایشان، دوره امامت امام کاظم (ع) را در زمان فعالیت‌های حدیثی‌اش درک نکرده است،^۳ ولی با توجه به ناهمخوانی این برداشت با نکات بالا، چاره‌ای جز این نیست که بگوییم: یا کُشی با فراز آوردن عبارت «لم یدرک ابا الحسن موسی (ع)»، نگاه انتقادی به این عبارت ابن فضال داشته و آن را نپذیرفته و یا تعبیر «لم یدرک» حاکی از ملاقات نکردن امام کاظم (ع) است. بر پایه همین قرینه‌ها، وحید بهبهانی، معنای «لم یلق» را از آن برداشت

۱. صفوان بن یحیی در سال ۲۱۰ (رجال النجاشی: ص ۱۹۸) و حسن بن محبوب و حسن بن علی بن فضال در سال ۲۲۴ (رجال الکشی: ش ۱۰۹۴ و رجال النجاشی: ص ۳۶) وفات کرده‌اند.

۲. چه اینکه این دسته راویان، از حماد بن عیسی (متوفای ۲۰۹ ق) روایات فراوانی را دریافت داشته‌اند.

۳. برای اطلاع از معنای «ادرک» در کنار تعابیر توصیفی «روی» و «لقی»، رک: «گذر از تضعیفات علی بن حسان هاشمی با رویکرد تحلیل متن‌شناسانه؛ از اتهام به ضعف تا استقبال حوزه‌های حدیثی».

کرده است.

نتیجه گذر از فرآیند بالا جهت تخمین دوره زندگی این دو راوی هم نام، در نمودار زیر به تصویر کشیده شده است:

سال ۱۲۰	۱۳۰	۱۴۰	۱۶۰	۱۸۰	۲۰۰	۲۲۰	سال ۲۴۰
علی بن حسان واسطی							
		علی بن حسان هاشمی					

حل اسناد مشکل

با توجه به راهکارهای پیش گفته، جداسازی دو علی بن حسان در بیشنیه اسناد روایات به راحتی قابل انجام است؛ اما در این میان، به تعدادی از اسناد برخورده ایم که برای تشخیص هریک، نیاز به درنگ بیشتری است. بیشترین اسناد مشتبه، در کتاب‌های: الکافی و آثار شیخ صدوق قرار دارد:

۱. اسناد مشتبه در الکافی

در این کتاب، شاهد اسنادی با حضور «علی بن حسان» هستیم که چه بسا راهکارهای پیش گفته به تنهایی توان حل آن را نداشته باشد و پای گمانه‌هایی چون رخداد «تصحیف» را باید به میان کشید. این دسته اسناد مشتبه را می‌توان در دو گروه زیر جای داد:

الف. حضور روایت‌گران ویژه علی واسطی - حضور عبدالرحمن بن کثیر

در این دسته اسناد، از سویی حضور دو راوی ویژه علی بن حسان واسطی، یعنی احمد بن محمد بن خالد برقی و سهل بن زیاد را شاهدیم که همواره بدون واسطه به نقل از وی پرداخته‌اند. از دیگر سوی، پس از حضور علی بن حسان در سند، شاهد نقش آفرینی عبدالرحمن بن کثیر هستیم؛ نشانه‌ای که حضور علی هاشمی را می‌طلبد. در کتاب الکافی تنها با سه سند روبه‌رویم که احمد برقی و سهل بن زیاد، بدون واسطه از علی بن حسان نقل کرده‌اند:

۱. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدَ بْنِ خَالِدٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام جَالِسًا فَذَكَرَ شُرَكَاءَ الشَّيْطَانِ فَعَظَّمَهُ ...^۱

۱. الکافی، ج ۵، ص ۵۰۳، ح ۴.

۲. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: فَضَّلُ الْبَنَفْسِجِ عَلَى الْأَذْهَانِ كَفَضْلِ الْإِسْلَامِ عَلَى الْكُذَّيَانِ...^۱

۳. عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ الْغِنَى وَالْعَزَّيْجُولَانَ فَإِذَا ظَفِرَا بِمَوْضِعِ التَّوَكُّلِ أُوطِنَا.^۲

حل چالش این دسته اسناد، به دو صورت ممکن است:

یا حضور نابجای عبدالرحمن بن کثیر در سند را محتمل بدانیم (تصحیف به زیادت) و علی بن حسان را «واسطی» قلمداد کنیم. یا حذف ناخواسته روایت گران علی بن حسان هاشمی، چون ابوسمینه را گمانه زنی کنیم (تصحیف به سقط) و علی بن حسان را «هاشمی» فرض کنیم.

با توجه به سه قرینه پیش رو، شاید بتوان گمانه «هاشمی بودن» علی بن حسان را برگزید:

۱. رخداد تصحیف به سقط، بیش از تصحیف به زیادت ممکن و محتمل است.

۲. قرینه حضور عبدالرحمن بن کثیر در سند، بر دیگر قرائین، برتری دارد؛ به ویژه با توجه به

تکرار آن در این سه سند، همچنین تصریح به «عن عمه».

۳. کلینی پس از یادکرد سند دوم، حدیث دیگری را معلق بر آن، این گونه فراز می آورد: عَلِيُّ بْنُ حَسَّانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ...^۳ احتمال اشتباه در سند پیشین، با تکرار آن در این سند، ضعیف ترمی شود. این نکته نیز حایز اهمیت است: در این حدیث، عبدالرحمن بن کثیر، گزارش گرومایش امام صادق عليه السلام به «مهزم» است. در حدیث دیگری - که حضور علی بن حسان هاشمی و عمویش، مسلم است - نیز شاهد این گزارش گری از مهزم توسط عبدالرحمن هستیم.^۴

۴. در سند سهل بن زیاد (سند سوم)، کلینی پس از یادکرد آن حدیث، سند دیگری را برای

۱. همان، ج ۶، ص ۵۲۱، ح ۶.

۲. همان، ج ۲، ص ۶۴، ح ۳.

۳. همان، ج ۶، ص ۵۲۱، ح ۶.

۴. همان، ج ۱، ص ۳۶۸، ح ۲: مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْخَطَّابِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام إِذْ دَخَلَ عَلَيْهِ مَهْرَمٌ، فَقَالَ لَهُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ! أَخْبِرْنِي عَنْ هَذَا الْأَمْرِ الَّذِي نَنْتَظِرُ، مَتَى هُوَ؟ فَقَالَ: يَا مَهْرَمُ، كَذَبَ الْوَقَاتُونَ، وَهَلَكَ الْمُسْتَعْجِلُونَ، وَنَجَا الْمُسْلِمُونَ.

روایت ارائه می‌دهد:

عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ مِثْلَهُ.

در این سند مشابه، میان احمد برقی و علی بن حسان، ابوسمینه، واسطه شده است. با توجه به قراین بالا، می‌توان گفت که میان علی بن حسان هاشمی و دوراوی دیگر، یعنی احمد برقی و سهل بن زیاد، نام یک راوی واسطه، به اشتباه حذف شده است. در سند «احمد برقی، عن علی بن حسان» می‌توان حضور محمد بن علی ابوسمینه، و در سند «سهل بن زیاد، عن علی بن حسان» حضور احمد بن محمد قلانسی را گمانه زد. این رابطه صحیح، در اسناد دیگر این کتاب^۱ قابل مشاهده است.

ب) حضور روایت‌گران ویژه علی هاشمی - پایان یافتن سند به غیر عبدالرحمن بن کثیر

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُوسَى، عَنِ الْخَشَّابِ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا قَالَ: قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: أَطْعَمُوا الْمُبْطُونَ خُبْزَ الْأَرَزْرِ...^۲

همان گونه که گذشت، حسن بن موسی خشاب، راوی ویژه علی بن حسان هاشمی و کتاب تفسیر باطن اوست. از دیگر سوی، علی بن حسان، جزاز عمویش نقل روایت نکرده است. در سند بالا نیز می‌توان رد پای تصحیف را دید؛ چه این که واسطه روایی «محمد بن یحیی» با «علی بن حسان» در اسناد فراوان دیگر، «سلمة بن الخطاب» است. از این رو می‌توان عنوان «محمد بن موسی عن الخشاب» را تغییر یافته «سلمة بن الخطاب»^۳ و علی بن حسان را «واسطی» دانست.

ج) گمانه افتادگی در اسناد علی هاشمی

در بخش‌های پیشین دیدیم که معلی بن محمد بصری، همواره با واسطه محمد بن اورمه قمی، به روایت‌گری از علی بن حسان هاشمی و کتاب تفسیر باطنش پرداخته است. در سه سند مشابه در کتاب الکافی، شاهد روایت‌گری مستقیم معلی از علی هاشمی هستیم:

۱. الکافی، ج ۴، ص ۱۹۱، ح ۲: عِدَّةٌ مِنْ أَصْحَابِنَا، عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْقَلَّائِسِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانٍ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام. همچنین: همان، ج ۲، ص ۶۵، ح ۳.

۲. همان، ج ۶، ص ۳۰۵، ح ۲.

۳. در نرم افزار درایة النور (محیط اسناد، سرپرگ سند)، هر چند علی بن حسان را واسطی اعلام داشته، ولی نتوانسته از پس تشخیص تصحیف در «محمد بن موسی عن الخشاب» برآید.

أَبُو عَلِيٍّ الْأَشْعَرِيُّ، عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِنَا، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَنَبَسَةَ، عَنْ عَبَّادِ بْنِ زِيَادٍ الْأَسَدِيِّ، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ، عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام وَأَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدٍ الْعَاصِمِيُّ، عَنْ مَنْ حَدَّثَهُ، عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَصْرِيِّ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ، عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام.^۱

هر چند در نگاه اول، گمانه تصحیف به افتادگی «محمد بن اورمه» به ذهن می‌رسد، ولی با توجه به طبقه معلی بن محمد - که راوی اصحاب اجماع طبقه سوم است و امکان بهره‌گیری مستقیم از علی بن حسان هاشمی برایش فراهم است - می‌توان به صحت این سند باور داشت. این سه سند، در واقع طریقی است به «رسالة امیرالمؤمنین عليه السلام» که معلی مستقیماً از علی بن حسان هاشمی دریافت داشته است. با توجه به این نکته می‌توان چنین گفت که معلی به گاه روایت کتاب تفسیر باطن، آن را از طریق محمد بن اورمه نقل کرده و در دیگر موارد، بدون واسطه به روایت‌گری از وی پرداخته است.^۲

۲. اسناد مشتبه در آثار صدوق

در کتاب‌های شیخ صدوق با این دسته از اسناد مواجه هستیم:

سند اول

در برخی اسناد، نشانه‌های تشخیص مصداق علی بن حسان، که همان مشایخ و روایت‌گران این دو راوی‌اند، یاد نشده و سند، به شکل مرسل نقل شده است. سند زیر، نمونه روشن از آن است:

رُوي عَنْ عَلِيٍّ بْنِ حَسَّانَ قَالَ: سُئِلَ الرَّضَا عليه السلام فِي إِثْبَانِ قَبْرِ أَبِي الْحَسَنِ مُوسَى.

علی بن حسان در این سند، با توجه به شواهدی که در پی خواهد آمد واسطی است:

۱. علی بن حسان در این سند، راوی مستقیم امام رضا عليه السلام است. پیش از این گفته شد که علی واسطی در شمار اصحاب برخی ائمه عليهم السلام ذکر شده و این فرصت برای علی هاشمی مهیا نبوده است. نبود مدخل علی هاشمی در دو کتاب طبقه‌نگاری رجال البرقی و رجال

۱. همان، ج ۵، ص ۳۳۷، ح ۷؛ ج ۵، ص ۵۱۰، ح ۳؛ ج ۵، ص ۵۳۷، ح ۹.

۲. حدیث زیر، نمونه دیگری از این روایت‌گری مستقیم است: الْحُسَيْنُ بْنُ مُحَمَّدٍ، عَنْ مُعَلَّى بْنِ مُحَمَّدٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ قَالَ: كُنْتُ أَمْشِي مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فَانْقَطَعَ شَيْعُ نَعْلِهِ، فَأَخْرَجْتُ مِنْ كُتَيْبٍ شَيْعاً، فَأَصْلَحَ بِهِ نَعْلَهُ، ثُمَّ صَرَبَ يَدَهُ عَلَى كَتِفِي الْأَيْسَرِ وَقَالَ: يَا عَبْدَ الرَّحْمَنِ بْنُ كَثِيرٍ، مَنْ حَمَلَ مُؤْمِناً عَلَى شَيْعِ نَعْلِهِ حَمَلَهُ اللَّهُ - عَزَّوَجَلَّ - عَلَى نَاقَةٍ ذَمَكَاءَ حِينَ يَخْرُجُ مِنْ قَبْرِهِ، حَتَّى يَقْرَعَ بَابَ الْجَنَّةِ (همان، ج ۶، ص ۴۶۴، ح ۱۳).

الطوسی نیز گویای این واقعیت است.

۲. انحصار روایت گری علی هاشمی از عبدالرحمن بن کثیر نیز قرینه دیگری است بر هاشمی نبودن این عنوان مشترک؛ چه این که علی بن حسان در این سند، روایت را از غیر عبدالرحمن دریافت داشته است.

۳. در سند کامل این روایت، که در کتاب الکافی آمده، هارون بن مسلم در طبقه روایت گران علی بن حسان قرار گرفته و می دانیم که هارون بن مسلم بن سعدان از روایت گران اختصاصی علی واسطی است:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ، عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ الرِّصَالِيِّ قَالَ: سُئِلَ أَبِي عَنْ إِثْنَانٍ قَبْرٍ...^۱

سند دوم

در آثار شیخ صدوق، با تعداد فراوانی از این گونه سند مواجهیم:

... حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْحَسَنِ الصَّفَّارُ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانِ الْوَاسِطِيِّ، عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَثِيرٍ الْهَاشِمِيِّ مَوْلَى مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ...^۲

با توجه به حضور عبدالرحمن بن کثیر در این دسته اسناد، به ویژه با وصف «مولی محمد بن علی» در این سند - که گمانه تصحیف به زیادت را کم رنگ می کند - می توان پذیرفت که علی بن حسان در سند، علی هاشمی است. در این صورت، لقب «الواسطی» در سند، اشتباه است.^۳ برای توجیه نقل مستقیم صفار از علی هاشمی در این سند، دو گمانه زیر قابل طرح است:

گمانه اول. افتادگی واسطه میان صفار و علی هاشمی

توجه به طریق کتاب تفسیر باطن مندرج در فهرست شیخ طوسی، گویا و مؤید این گمانه است:

أخبرنا ابن أبي جيد، عن ابن الوليد عن الصفار... عن الحسن بن علي الكوفي، عن

۱. همان، ج ۴، ص ۵۷۸، ح ۲. گفتنی است که در نقل این روایت میان دو منبع حدیثی یادشده، اختلاف رخ داده است.

۲. الأملی (صدوق)، ص ۵۵۴، ح ۱۱؛ علل الشرائع، ج ۲، ص ۴۲۶، ح ۸؛ معانی الأخبار، ص ۱۳۶، ح ۱.

۳. توجه به تغایر لقب «الواسطی» برای علی بن حسان و لقب «الهاشمی» برای عمویش عبدالرحمن، مؤید این اشتباه صدوق در تشخیص علی بن حسان است.

علی بن حسان الهاشمی، عن عمه عبد الرحمن بن کثیر.^۱

بر پایه این گمانه قابل خدشه، باید علی بن حسن کوفی را واسطه میان این دو راوی دانست.

گمانه دوم. خلط میان طریق دو علی بن حسان

توضیح بیشتر، آن که شیخ صدوق با توجه به نگره نپذیرفتنی اش درباره یکی پنداشتن دو علی بن حسان، طریق هر دو نفر را در مشیخه کتاب من لایحضره الفقیه و دیگر اسناد حدیثی خود، برای علی واسطی قرار داده است. از این رو، صدوق پس از مواجهه با روایات علی هاشمی، گاه طریق علی هاشمی را به کار گرفته و گاه طریق علی واسطی را. در این دسته اسناد، صدوق به اشتباه، از طریق علی واسطی بهره برده است. طریق نجاشی به کتاب علی واسطی در فهرست خویش، دقیقاً انعکاس طریق صدوق به همین راوی است:

علی بن حسان واسطی	صفار	ابن ولید	شیخ صدوق ^۲	
	صفار	ابن ولید	علی بن احمد	نجاشی ^۳

از این رو، در اسناد علی بن حسان در آثار شیخ صدوق، هرگاه با قراین اطمینان بخشی چون حضور عبد الرحمن بن کثیر و یا روایت گری حسن بن موسی خشاب از علی بن حسان، مواجه شدیم، می توان اطمینان به هاشمی بودن وی داشته باشیم؛ هر چند که صدوق، به اشتباه از لقب «الواسطی» یاد کرده باشد.

اطمینان بخشی راهکارهای پیش گفته به گونه ای است که در حل تصحیفات سندی نیز کارایی دوچندانی دارد. سند زیر، نمونه گویایی از این کارایی است:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْبَرَاءِ،^۴ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ، عَنْ عَبْدِ الْكَرِيمِ يَغْنِي أَيْنَ كَثِيرٍ قَالَ: حَبَّجْتُ مَعَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع).^۵

۱. فهرست الطوسی، ص ۲۸۶، ش ۴۲۸.

۲. و ما کان فیہ عن علی بن حسان: فقد رُویت عن محمد بن الحسن، عن محمد بن الحسن الصفار، عن علی بن حسان الواسطی (من لایحضره الفقیه، مشیخه، ج ۴، ص ۵۳۱).

۳. أخبرنا أبو الحسن علی بن أحمد قال: حدثنا محمد بن الحسن قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار قال: حدثنا علی بن حسان (رجال النجاشی، ص ۲۷۶، ش ۷۲۶).

۴. باتوجه به اسناد مشابه، می توان تعبیر «عن» میان دو راوی احمد بن ابراهیم عن الحسن بن براء را تصحیف شده از «واو» دانست. در این صورت، هم احمد بن ابراهیم و هم حسن بن براء به روایت گری از علی بن حسان پرداخته اند.

۵. بصائر الدرجات، ص ۳۵۸، ح ۱۵.

تصحیفات رخ داده در این سند بدین شکل است:

۱. «عبدالکریم»، تصحیف از «عبدالرحمن» است؛ یعنی عبدالرحمن بن کثیر.
۲. «یعنی ابن کثیر»، تصحیف از «عن ابن کثیر» است؛ یعنی داود بن کثیر. ادامه متن روایت نیز شاهی است بر این که راوی این حدیث، داود بن کثیر رقی است. در ادامه چنین آمده است:

فَلَمَّا صِرْنَا فِي بَعْضِ الطَّرِيقِ... فَقَالَ لَهُ دَاوُدُ الرَّقِيُّ: يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ... قَالَ: وَيَحْكُ يَا أَبَا سُلَيْمَانَ.

از این رو، علی بن حسان واقع در این سند نیز، علی بن حسان هاشمی است.

دستاوردهای پژوهش

یافته‌های این پژوهش را می‌توان چنین برشمرد:

۱. اثبات تعدد علی بن حسان (هاشمی و واسطی) در پرتو شواهد سه‌گانه انجام پذیرفته است:

- اول. تصریح به تعدد علی بن حسان،
- دوم. اختصاص دو مدخل مستقل با ترجمه‌هایی متفاوت در منابع اصلی رجال،
- سوم. توجه به تعاملات حدیثی پرتکرار.
۲. در جداسازی مصادیق علی بن حسان در اسناد روایات، از این راهکارها بهره برده شده است:

- اول. توجه به داده‌های منابع رجالی،
- دوم. مشایخ و روایت‌گران متفاوت در اسناد،
- سوم. تصریح به لقب «هاشمی» و «واسطی» در اسناد،
- چهارم. تفاوت اسناد صاحبان کتب حدیثی به دو علی بن حسان،
- پنجم. انطباق سند حدیث بر طریق کتاب.
۳. بازنشاسی طبقه‌روایی دو علی بن حسان، برپایه تعاملات حدیثی میان مشایخ و روایت‌گران و نیز روایت‌گری از ائمه علیهم‌السلام صورت پذیرفته است.

۴. برپایه قرآینی، ولادت علی واسطی در سال‌های ۱۲۰ تا ۱۲۵ و وفات وی در سال‌های ۲۳۵ تا ۲۴۰ رخ داده است. بنابراین، باید وی را از راویان معمر دانست که حدود ۱۱۰ تا ۱۲۰

سال عمر کرده است. محدوده زندگی علی بن حسان هاشمی از سال ۱۳۰ تا ۲۰۰ تخمین زده شده است.

۵. در بخش پایانی، اسنادی که برای تشخیص دو علی بن حسان در آن، نیاز به درنگ بیشتری بوده، از دو کتاب الکافی و من لایحضره الفقیه گرد آمده تا بر پایه به کارگیری دقیق تر راهکارهای پیش گفته، جداسازی این دو راوی صورت پذیرد.

کتابنامه

- الأمالی، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، تهران: کتابچی، ششم، ۱۳۷۶ش.
- الإمامة و التبصرة من الحيرة، علی بن حسین ابن بابویه، قم: مدرسة الإمام المهدي □، اول، ۱۴۰۴ق.
- بازشناسی منابع اصلی رجال شیعه، محمدرضا جدیدی نژاد و محمدکاظم رحمان ستایش، قم: دارالحدیث، اول ۱۳۸۴ش.
- بصائر الدرجات، محمد بن حسن صفار، تحقیق: محسن بن علی کوچه باغی، قم: مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، دوم، ۱۴۰۴ق.
- تفسیر فرات الکوفی، فرات بن ابراهیم کوفی، تحقیق: محمد کاظم، تهران: مؤسسة الطبع و النشر فی وزارة الإرشاد الإسلامی، اول، ۱۴۱۰ق.
- التوحید، محمد بن علی بن بابویه (شیخ صدوق)، تحقیق: هاشم حسینی، قم: جامعه مدرّسین، اول، ۱۳۹۸ق.
- رجال البرقی، احمد بن عبدالله بن احمد البرقی، تحقیق: حیدر البغدادی، قم: مؤسسة الامام الصادق ع، ۱۴۳۳ق.
- رجال الطوسی، محمد بن الحسن الطوسی، تحقیق: قیومی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، سوم، ۱۳۷۳ش.
- رجال الکشی (اختیار معرفة الرجال)، محمد بن عمر بن عبدالعزیز الکشی (تلخیص: محمد بن الحسن الطوسی)، تصحیح و تعلیق: میرداماد استرآبادی، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۴ق.
- رجال النجاشی، احمد بن علی النجاشی، تحقیق: سید موسی شبیری زنجانی، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ششم، ۱۳۶۵ش.

الرجال، احمد بن الحسين بن عبيد الله الغضائري، تحقيق: سيد محمد رضا حسيني جلالی، قم: دار الحديث، ۱۴۲۲ق.

رسالة ابي غالب الزراري، احمد بن محمد أبو غالب زراري، تحقيق: سيد محمد رضا حسيني، قم: مركز البحوث والتحقيقات الإسلامية، اول، ۱۳۶۹ش.

الفهرست، محمد بن الحسن الطوسي، قم: جامعه مدرسين، ۱۴۱۷ق.

فلاح السائل و نجاح المسائل، علی بن موسى ابن طاووس، قم: بوستان كتاب، اول، ۱۴۰۶ق.

الكافي، محمد بن يعقوب الكليني، تصحيح: علی اكبر غفاري، تهران: دار الكتب الإسلامية، چهارم، ۱۴۰۷ق.

كامل الزيارات، جعفر بن محمد بن قولويه، تحقيق: عبد الحسين اميني، نجف اشرف: دار المرتضوية، ۱۳۵۶ش.

كتاب المزار، مناسك المزار، محمد بن محمد مفيد، تحقيق: محمد باقر اطحی، قم، كنجره جهاني هزاره شيخ مفيد، اول، ۱۴۱۳ق.

المزار الكبير، محمد بن جعفر ابن مشهدي، تحقيق: جواد قیومی اصفهانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علمیه قم، اول، ۱۴۱۹ق.

من لا يحضره الفقيه، محمد بن علی بن بابويه الصدوق، تحقيق: علی اكبر غفاري، قم: مؤسسة النشر الإسلامية، دوم، ۱۴۱۳ق.

«بازخوانی تضعيفات علی بن حسن هاشمی در پرتو بازبایی كتاب تفسير باطن وی»، پایان نامه سطح ۳ حوزه علمیه قم، خرداد ۱۴۰۲ق.

اسناد صدوق، قم: مركز تحقيقات کامپیوتری علوم اسلامی، ۱۳۹۳ش.

جامع الاحادیث، قم: مركز تحقيقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش ۳/۵، ۱۳۹۰ش.

درایة النور، قم: مركز تحقيقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش ۱/۲، ۱۳۸۵ش.

سایت بررسی های تاریخی، به نشانی: ansari.kateban.com.